

३. भारतीय समाजातील विविधता आणि एकता

३.१ भारतीय समाजातील विविधता

३.२ विविधतेतील एकता

३.३ राष्ट्रीय एकतेसमोरील आव्हाने

प्रस्तावना

“विविधतेत एकता” असलेला देश अशी भारताची ओळख आहे. या विधानाचा आधार घेऊन आपण या प्रकरणामध्ये भारतीय समाजातील वैविध्य आणि ऐक्याचे पैलू आणि निर्देशकांवर चर्चा करणार आहोत. त्याबरोबरच राष्ट्रीय ऐक्यासमोरील आव्हानांवरही चर्चा करू. भारतातील वैविध्याचे स्रोत अनेक आहेत. त्यांपैकी वांशिक मूळ, धर्म, जाती, आदिम संस्कृती, भाषा, सामाजिक रूढी, सांस्कृतिक आणि उप-सांस्कृतिक श्रद्धा, राजकीय तत्त्वज्ञान आणि विचारधारा, भौगोलिक भेद हे काही ठळक स्रोत आहेत. यांखेरीज, विविधतेत एकता हे भारताचे वैशिष्ट्य कायमच अधोरेखित होते. ऐक्यभाव म्हणजे एकजूट किंवा ‘एकात्मभाव’ होय; यामुळे वैविध्यपूर्ण वांशिक समुदाय किंवा संस्था आणि त्यांच्या श्रद्धा परस्परांशी जोडलेल्या राहतात. प्रस्थापित संरचना, नियम आणि मूल्यांच्या माध्यमातून अपेक्षित ऐक्यभाव समाजात रुजवला जातो. “विविधतेत एकता” या संज्ञेतून वैविध्याखेरीज एकात्मभाव असा अर्थ प्रतीत होतो. “विविधतेत एकता” हे सूत्र सामाजिक बांधणी, जात, लिंगभाव, पंथ, संस्कृती आणि धार्मिक पद्धतींतील व्यक्तिगत आणि सामाजिक फरकांतून अधोरेखित होते. विविधतेत एकता या सूत्रानुसार फरक हे संघर्षाचे कारण मानले जात नाही. असे असले तरी या प्रकरणात आपण देशातील एकतेला आव्हान निर्माण करणाऱ्या काही वांशिक, धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक, जातीय, वर्गीय आणि लिंगभावात्मक घटकांचाही विचार करणार आहोत.

३.१ भारतीय समाजातील विविधता

भारतीय समाजात अनेक प्रकारचे वैविध्य आढळून येते. शब्दकोषानुसार, ‘वैविध्य’ म्हणजे विभिन्नता किंवा फरक होय. प्रकरणाच्या या भागामध्ये आपण वैविध्याच्या

प्रभावी स्रोतांवर चर्चा करणार आहोत. यामध्ये भारतीय समाजातील वंश, धर्म, भाषा, जात, वर्ग आणि लिंगभाव या स्रोतांचा समावेश होतो.

समानता

वांशिक विविधता : वैशिष्ट्यपूर्ण शारीरिक बांधणी असलेल्या लोकांचा गट अशी वंशाची साधी व्याख्या करता येईल. ए. डब्ल्यू. ग्रीन यांच्या मते, “वंश हा व्यक्तीचा मोठा जैविक गट होय. अशा गटांची अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण आणि अंगभूत वैशिष्ट्ये असतात. अशी वैशिष्ट्ये थोड्याफार फरकाने समान असतात.” काही अनुवांशिक वैशिष्ट्यांच्या आधारे वांशिक वर्गीकरण केलेले असते. वंशाचे वर्गीकरण करण्यासाठी ज्यांचा आधार घेतला आहे अशा वैशिष्ट्यांना वंशीय निकष असे संबोधले जाते. भारतातील कोट्यवधी लोकसंख्येचे पद्धतशीर संस्कृती वर्णन करणे हे अवघड काम आहे. तथापि, जे. एच. हटन, डी. एन. मुजुमदार आणि डॉ. बी. एस. गुहा यांसारख्या अनेक मानववंशशास्त्रज्ञांनी भारतीय लोकसंख्येचे वंशावर आधारित वर्गीकरण केले आहे. यापैकी, डॉ. बी. एस. गुहा यांनी केलेले वर्गीकरण पाहूयात. गुहा यांच्या मते भारतीय लोकसंख्येचे सहा प्रमुख वंश आधारित गट पडतात.

वांशिक वर्गीकरण

नेग्रीटो

प्रोटो-ऑस्ट्रालॉईड

मंगोलाइड

मेडीटेरेनियन किंवा द्रविडीयन

वेस्टर्न ब्राचीसेफल

नॉरडॉईक

अभ्यासकांनी अलीकडेच नोंदवलेल्या निरीक्षणानुसार, जगभरात कुठेही 'शुद्ध' वंश गट नाही. पुरातन वंश गट संमिश्र आहेत. स्थळकाळाच्या मर्यादा ओलांडून झालेल्या स्थलांतरामुळे वर नमूद केलेल्या वंशांमध्ये संमिश्रता आली आहे. यामुळे भारतीयांमध्ये वंश आधारित बहुजिनसीपणाचे प्रमाण प्रचंड आहे. अशाप्रकारे, आज मानवजातीचे वंश आधारित वर्गीकरण केलेले असले तरी, त्यांच्यातील भेद जाणून घेण्याचे आधार मात्र मर्यादित नाहीत. म्हणजेच, आता केवळ बाह्य शारीरिक बांधा हा एकमेव निकष वापरला जात नाही. वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शारीरिक वैशिष्ट्यांचा जैविक आणि डीएनए या पद्धतीने अभ्यास करता येतो. असा अभ्यास वैध आणि विश्वसनीय असतो.

धार्मिक विविधता : धर्मसंस्था जगभरात सर्वत्र आढळते. भूतकाळ आणि वर्तमान काळातील सर्व समाजांमध्ये धर्मसंस्थेचे अस्तित्व आहे. धार्मिक मतप्रणालीचा आर्थिक उपक्रम, राजकीय चळवळी, सामाजिक श्रेणी आणि सांस्कृतिक भेद यांवर प्रभाव असतो. धर्म हा भारतीय समाजातील विविधतेचा महत्त्वपूर्ण पैलू आहे. भारत हा बहु-धर्मीय आणि बहु सांस्कृतिक देश असला तरी, संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वामुळे समाजाची धर्मनिरपेक्ष वीण जपली जाते. भारत हा असा देश आहे जेथे आदिम समाजाचा आत्मावाद आणि निसर्गवाद, हिंदुधर्म, जैनधर्म आणि बौद्धधर्म या धर्मांचा इथे उगम झाला आणि भरभराटही झाली. नंतरच्या काळात ख्रिस्ती धर्म, इस्लाम, पारशी आणि शीख धर्मांचा प्रभावही आढळतो. यांपैकी, प्रत्येक धर्माच्या मूलभूत कल्पना आणि श्रद्धा भिन्न आहेत. तरीही हे धर्म भारतीय समाजात एकोप्याने नांदतात.

भारतीय संविधानाने धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क मूलभूत हक्कांमध्ये नमूद केला आहे. जगभरात भारतीय धर्मांचा विलक्षण प्रभाव पहावयास मिळतो. प्रत्येक प्रमुख धर्माचे तत्त्वप्रणाली, पंथ आणि संप्रदाय यांमध्ये उप-विभाजन झाले आहे. पुढे दिलेल्या तक्त्यामध्ये धार्मिक अस्मितांवर आधारित भारतातील धार्मिक गटांचे वितरण नमूद केले आहे.

धार्मिक गट	लोकसंख्या कोटींमध्ये	लोकसंख्या %
हिंदू	९६.६३	७९.८०
मुस्लीम	१७.२२	१४.२०
ख्रिश्चन	०२.७८	०२.३०
शीख	०२.०८	०१.७०
बौद्ध	०.८४	०.७०
जैन	०.४५	०.४०
इतर धर्म आणि पंथ	०.७९	०.७०
धर्म सांगितला नाही	०.२९	०.२०

एखाद्या धर्माचे सर्व अनुयायी समान श्रद्धा बाळगणारे आणि समान पद्धती पाळणारे आहेत असे आपल्याला गृहीत धरता येणार नाही. धर्म अनुयायींच्या अंतर्गत उप-गटांनी पवित्र साहित्य आणि वांशिक स्थानाचे विविध अर्थ लावले आहेत. धर्माचे अनुयायी एकत्रितपणे धार्मिक उत्सव आणि प्रसंग साजरे करतात. अशा उत्सवांमुळे सर्व धर्मांचे लोक एकत्र येतात. जसे की, गणपती, दिवाळी, रमजान ईद, पतेती, ख्रिसमस, इत्यादी उत्सव नमूद करता येतील. अशा काही महत्त्वाच्या उत्सवांच्या दिवशी भारत सरकारनेही शासकीय सुट्टी जाहीर केली आहे. लोकांना उत्सव साजरे करता यावे हा यामागचा हेतू आहे. उदाहरणार्थ, गुड फ्रायडे, राम नवमी, ईद-उल-फित्र या दिवशी सार्वजनिक सुट्टी असते. उदाहरणार्थ, कोलकात्यामध्ये दिपोत्सव (दिवाळी) हा सण ज्युविश दिपोत्सवासोबत (हन्नूकाह) साजरा केला जातो.

धार्मिक विविधता

कृती १

पाच ते सात विद्यार्थ्यांचे गट तयार करा. प्रत्येक गटाने एक धर्म निवडा. प्रत्येक धर्माच्या पाच अनुयायींच्या मुलाखती घ्या. त्यांच्या धार्मिक प्रथा परंपरांची माहिती घ्या. तुम्हांला मिळालेल्या माहितीचा अहवाल लिहा. तुमचा अहवाल वर्गासमोर सादर करा.

भाषिक विविधता

बहुभाषिकता हे भारतीय जीवनपद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. सन १९५६ मध्ये, भाषेच्या आधारेने भारतीय राज्यांची पुनर्रचना करण्यात आली. म्हणून विशिष्ट राज्यातील रहिवासी विशिष्ट भाषा बोलतात. भारत हा विविध भाषांनी नटलेला देश आहे.

भारताच्या संविधानाने २२ भाषांना अधिकृत मान्यता दिली आहे. यांपैकी, संस्कृत, तमिळ आणि कन्नड या तीन भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा देण्यात आला आहे. भारत सरकारने या तीनही भाषांना विशेष दर्जा आणि मान्यता दिली आहे. या अभिजात भाषांची लिखित आणि मौखिक परंपरा १००० वर्षांपेक्षा जुनी आहे. भारताच्या भाषिक धोरणा अंतर्गत भाषिक

अल्पसंख्याकांना संरक्षणाची हमी देण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेत प्राथमिक शिक्षण मिळावे ही संकल्पना म्हणजे भारताचे खास वैशिष्ट्य आहे.

संयुक्त राष्ट्रांनी दिनांक २१ फेब्रुवारी हा आंतरराष्ट्रीय मातृभाषा दिन जाहीर केला. यापूर्वी, भारतीय राज्य घटनेच्या शिल्पकारांनी मातृभाषेतील शिक्षणाला प्राधान्य दिले होते. असे शिक्षण घेतल्याने विद्यार्थ्यांचा पूर्ण क्षमतेने विकास होतो. भारताचे भाषिक धोरण भाषिक बहुविधतेला मान्यता देणारे आहे. प्रशासन, शिक्षण आणि इतर लोकसंपर्काच्या क्षेत्रांमध्ये मातृभाषेच्या वापराला प्रोत्साहन देण्यास हे धोरण मान्यता देते. या धोरणाची अंमलबजावणी आणि अधीक्षण करण्यासाठी भारत सरकारने मानव संसाधन विकास मंत्रालयाअंतर्गत भाषा समितीची स्थापना केली आहे.

आज भाषिक विविधतेचे संवर्धन करण्याची गरज आहे. वैविध्यपूर्ण भाषा बोलणारे लोक दुर्मिळ होत आहेत. मातृभाषा नाकारून इतर प्रमुख भाषांचा स्वीकार करण्यात येत आहे.

भाषिक वैविध्याचे जतन करण्यासाठी लोकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. भाषिक विविधता हा भारताचा सांस्कृतिक ठेवा आहे.

भारतातील भाषा परिवाराचे वर्गीकरण

इंडो-आर्यन (आर्य)	द्रविडीयन (द्राविडी)	ऑस्ट्रो-एशियाटिक (निषाद)	सिनो-तिबेटन (किराता)	अंदमानी
संस्कृत, काश्मिरी, हिंदी, बंगाली, पंजाबी, राजस्थानी, गुजराती, कच्छी, सिंधी, मराठी, ओरिया, आसामी, उर्दू, कोंकणी, बिहारी, अवधी, छत्तीसगढी, बुघेली, अलवारी	तेलुगु, कुरुख, ओराओन, मालेर, कुई, पारजी, कोलमी, तमिळ, मल्याळम, कन्नडा, तुलू, कोटा, कुर्गी, तोडा	मुंडा (यामध्ये मुंद्री, संथाली, हो यांसारख्या चौदा भाषांचा समावेश होतो), मोन-खमेर (याचे खासी आणि निकोबारी हे दोन उप-गट पडतात)	याचे तीन उप-विभाग आहेत – तिबेटो-हिमालयन, हिमालयी भाषा, भुतिया भाषा	अंदमानचे आदिवासी लोक या भाषांमध्ये बोलतात – आका-जेरु, ओंगन, सेन्तीनेली.

सन २०११ची जनगणना : एकूण
लोकसंख्येतील भाषिक टक्क्यांमध्ये

भाषा	भाषिक (टक्क्यांमध्ये)
हिंदी	५७.१
इंग्रजी	१०.६
बंगाली	८.९
मराठी	८.२
तेलुगु	७.८
तमिळ	६.३
गुजराती	५.०
उर्दू	५.२
कन्नड	४.९४
ओडिया	३.५६
पंजाबी	३.०२
मल्याळम	२.९
संस्कृत	०.०१

तुम्हाला हे माहिती आहे का?

ऑल इंडिया रेडिओ

भाषिक विविधतेचा भाग म्हणून ऑल इंडिया रेडिओ, प्रसार भारतीला २३ भाषा आणि १७९ बोलींमध्ये प्रसारण करावे लागते.

कृती २

पाच विद्यार्थ्यांचे गट करा. प्रत्येक गटाने भारतातील एक राज्य, भाषा आणि तेथील बोलीभाषा निवडा. शक्य असल्यास काही भाषा किंवा बोलीभाषांचे ध्वनीमुद्रण करा. ते तुमच्या वर्गाला ऐकवा.

प्रादेशिक विविधता : एखादा प्रदेश ही स्थळ आणि काळ आधारित बांधणी आहे. अशा प्रदेशामध्ये काही प्रमाणात सांस्कृतिक एकजिनसीपणा आढळतो. या भौगोलिक प्रदेशामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचा भूतकाळ समान असल्याने ते समान वर्तमानकाळाशी जुळवून घेऊ शकतात. तथापि, संकुचित प्रादेशिक अस्मिता या व्यापक अस्मितांपासून स्वतंत्र नाहीत. उदाहरणार्थ, प्रत्येक प्रादेशिक अस्मिता संदर्भानुसार समजून घेणे गरजेचे आहे.

आपले जग

प्रादेशिक अस्मितांचे स्तर

प्रदेश म्हणजे देशातील भौगोलिक एकक आहे. उदाहरणार्थ, सात राज्ये असलेला ईशान्येकडील प्रदेश. ज्याला 'सेव्हन सिस्टर्स' असेही संबोधतात. तथापि, राज्यांतर्गत देखील काही प्रदेश असतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्र राज्यातील प्रदेश पुढीलप्रमाणे आहेत – कोकण, विदर्भ, खानदेश, मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्र.

तुम्हाला हे माहिती आहे का?

भारतातील ईशान्येकडील राज्यांमध्ये पुढील राज्यांचा समावेश होतो – अरुणाचल प्रदेश, आसाम, मेघालय, नागालँड, मिझोरम, मणिपूर आणि त्रिपुरा. या राज्यांना एकत्रितपणे 'सेवन सिस्टर्स' (ईशान्येकडील सात भगिनी राज्ये) असे देखील संबोधतात.

ईशान्येकडील प्रदेश डोंगराळ असून सांस्कृतिकदृष्ट्या श्रीमंत आहे. भारतातील बहुसंख्य आदिम जमाती या राज्यांमध्ये राहतात. उदाहरणार्थ, गारो, खासी, नागा, मिझो, झोमी, लेपचा, कुकी, बोडो.

या जमातींची विशिष्ट शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये असतात असेही तुमच्या लक्षात येईल. उदाहरणार्थ, त्वचेचा रंग, केसांचा पोत, चपटे नाक, बदामी डोळे, दुमडलेल्या पापण्या इ.

उपरोक्त प्रत्येक समुदायाला विशिष्ट इतिहास, लोकसाहित्य, नृत्य, परंपरा, आणि संगीताची पार्श्वभूमी आहे. या समुदायांचा इतर संस्कृतींशी संपर्क आल्यानंतर या पार्श्वभूमीवर काही प्रमाणात परिणाम झाला आहे. हिंदुधर्म, बौद्ध धर्म, इस्लाम किंवा ख्रिश्चन धर्मांमध्ये धर्मांतर होणे ही बाब काही नवीन नाही. या भागामध्ये भारतीय उपखंड आणि भारताच्या बाहेरील भागातून लोक आले आहेत.

प्रत्येक प्रदेशाचे वैविध्य संपन्न आणि अनोखे असते. नद्या, जलस्रोत, मृदा, वने, खनिजे आणि सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय वातावरण या संदर्भात प्रदेशातील विविधतेचे वर्णन करता येते. एखाद्या प्रदेशातील लोक वंश, वांशिकता, भाषा, बोलीभाषा, खाद्यसंस्कृती, रूढी, बोलण्या-वागण्याच्या पद्धती, श्रद्धा आणि आचरण, कायदे आणि चालीरीती यांसारख्या नियंत्रणव्यवस्था यामुळे तेथील लोकांमध्ये विविधता आढळते. प्रत्येक प्रदेशाचा स्वतःचा आणि अद्वितीय असा इतिहास असतो, इतिहासाचे पडसाद त्या प्रदेशाच्या वर्तमानकाळात पाहायला मिळतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा प्रभाव पाहायला मिळतो.

जाती विविधता

भारतातील जातीव्यवस्था हा येथील वैविध्याचा मोठा स्रोत आहे. इंग्रजीतील कास्ट या शब्दाचा उगम पोर्तुगीज भाषेतील 'कास्टा' या शब्दात सापडतो. त्याचा अर्थ वर्ण असा होतो. भारतातील वेगवेगळ्या वांशिक व जाती समुदायांची व्याख्या करण्यासाठी ब्रिटिशांनी कास्ट (जात) ही संज्ञा वापरली. समाजशास्त्रज्ञ जातीकडे दोन बाजूंनी पाहतात: वर्ण आणि जाती. वर्ण म्हणजे हिंदूंची चार श्रेणींमध्ये केलेली रचना होय - ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र. भारतामध्ये जवळपास ३५०० जाती आहेत असे म्हटले जाते. पैकी, ७५१ जातींचा घटनेतील अनुसूचित जातींमध्ये समावेश करण्यात आला आहे.

भारतातील सामाजिक संरचना जाती व्यवस्थेवर आधारित होती. जाती या समुदायांमधील संबंध वस्तूविनिमयावर आधारित असत. हा कृषी अर्थव्यवस्थेचा आधार होता. मात्र, यामुळेच समुदायांमध्ये विषमता आणि वंचितावस्था निर्माण झाली. जाती व्यवस्थेमुळे विविध जातींमध्ये वस्तू आणि सेवांचा विनिमय होतो. विनिमयामध्ये दाते आणि ग्राहकांचा समावेश असतो. यातील दात्याला जजमान म्हणून ओळखले जाते. जजमानास पूर्वी जमीनदार म्हणत. ग्राहकाला कामीन (कारागीर किंवा शुद्र जातीतील) असे संबोधले जाई. कामीन जजमानाला सेवा देत असत. त्याचा मोबदला त्यांना वस्तू रूपात (धान्य, कपडे, राहण्याची जागा, मोफत अन्न, खटल्यांमध्ये साहाय्य, वापर करण्यासाठी पशु आणि साधने इत्यादी) मिळत असे. तथापि, बाजारपेठ आणि चलन आधारित अर्थव्यवस्थेमुळे आता जजमानी व्यवस्थेचे महत्त्व कमी होत आहे.

जातिव्यवस्था केवळ हिंदूंमध्येच आहे असे नाही. मुस्लीम, ख्रिश्चन आणि शीख धर्मांमध्येही जाती सदृश्य विभाजन पाहायला मिळते. मुस्लिमांमधील आमीर, शेख, सय्यद, पठाण या मुस्लिमांमधील श्रेणी रचनेबद्दल आपल्याला माहिती आहे. याशिवाय, मुस्लिमांमध्ये तेली, धोबी, दर्जी (शिवणकाम करणारे) यांसारख्या जातीही आहेत. भारतातील ख्रिश्चनांमधील जाती आधारित अस्मिता आपल्याला नवीन नाही. काही तज्ज्ञांच्या मते भारतातील ख्रिश्चनांचे मोठ्या प्रमाणात हिंदू धर्मातून धर्मांतर झाले होते. त्यामुळे काही धर्मांतरितांनी जाती व्यवस्थाही बरोबर नेली. सन १९५० चा घटनात्मक आदेश सन १९९०मध्ये दुरुस्त करण्यात आला. त्यानुसार, “अनुसूचित जाती” ही संज्ञा सूचीमध्ये नमूद हिंदू, शीख आणि बौद्धांसाठी वापरता येईल. तर, “अनुसूचित जमाती” चा धर्म कोणताही असू शकेल. या माहितीवरून आपण भारतातील जाती विविधतेची कल्पना करू शकतो.

वर्ग विविधता

“वर्ग” वर आधारित विविधता सर्वाधिक महत्त्वाची आहे. तुम्ही इयत्ता अकरावीमध्ये याचा अभ्यास केला आहे. वर्ग हा प्रामुख्याने (१) आर्थिक स्थान किंवा आर्थिक निकष आणि (२) शिक्षण यावर आधारित असतो.

आपल्या आर्थिक वर्गाचा प्रभाव आपल्या विचारांवर, निवडींवर, पूर्वाग्रहांवर, स्वप्न आणि आशा-आकांक्षांवर दिसून येतो. आपण कोणत्या आर्थिक वर्गाचा भाग आहोत याबाबतच्या जाणीवेनुसार आपण वास्तवात जगत असतो. उदाहरणार्थ, आपण सार्वजनिक वाहतूक साधनांनी प्रवास करायचा की स्वतःची गाडी वापरायची, जवळच्या दुकानातून धान्य घ्यायचे की मॉलमधून, शिक्षण कुठे घ्यायचे, लग्न कसे करायचे असे सगळे निर्णय आपण आर्थिक वर्गानुसारच घेतो. भारतामध्ये “उच्च वर्गामध्ये” गणना होणारे लोक खूपच कमी आहेत. बहुतांश लोक मध्यम आणि निम्न वर्गाचा भाग आहेत.

लिंगभाव आधारित विविधता

लिंगभाव आधारित विविधता

लैंगिक विविधता समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम लिंग (sex) आणि लिंगभाव (gender) यातील फरक समजून घ्यावा लागतो. इयत्ता ११वी च्या समाजशास्त्रातील अभ्यासक्रमातही समाजाच्या वर्ग स्तरीकरणाचा पाया म्हणूनही लिंगभावाचा उल्लेख आलेला दिसतो.

लैंगिक विविधता ही 'लिंगभाव' या संकल्पनेशी (सामाजिक संकल्पना) जोडलेली आपणास दिसून येते. जे दुहेरी लैंगिकता, लैंगिक अभिव्यक्ती, लैंगिकता आणि लैंगिक अभिमुखता याच्याशी निगडित आहे.

लिंगभाव या संकल्पनेमध्ये स्त्री-पुरुष, स्त्रीत्व-पुरुषत्व, ती-तो इत्यादी सीमारेषांपलीकडील लिंगभावाचा समावेश होतो. आज आपल्या लैंगिक विविधतेच्या जाणीवेमध्ये व्यक्तींच्या लैंगिक अभिमुखतेचा देखील अंतर्भाव होतो. याच संदर्भात तुम्हाला 'LGBT' ही आद्याक्षरेही परिचित असतील.

लेस्बियन : स्त्री आणि स्त्रीमधील शारीरिक संबंध

गे : पुरुष आणि पुरुषांमधील (समलैंगिकता) शारीरिक संबंध.

बाय सेक्शुअल : जी व्यक्ती कोणत्याही दोन लिंगांशी (उदा., स्त्री आणि पुरुष) आकर्षित असते अशी

तृतीयपंथी : एखाद्या व्यक्तीची शारीरिक लैंगिकता आणि मानसिक लैंगिक भावना यांच्याशी सुसंगतता आढळून न येणे.

मुलांचे आणि मुलींचे सुयोग्य वर्तन कसे असावे हे सामाजिक संस्कारांतून, बळजबरीने किंवा सांस्कृतिक व्याख्यांतून ठरवले जाते. यामुळेच दोन समाजांमध्ये फरक जाणवतो. किंवा एखाद्या समाजातील दोन गट देखील वेगवेगळे असतात. यातूनच समाजातील 'बहुसामान्यते'चा (या नियमानुसार लिंगभावातील फरकाचे सामान्यीकरण केले जाते) प्रभाव लक्षात येतो. हा नियम समाजामध्ये आणि समाजातील कुटुंब, लग्न, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, धर्म यांसारख्या संस्थांमध्ये लागू होतो. काही व्यक्ती, गट आणि समाजांनी द्वयी (binary) या संकल्पनेलाच आव्हान दिले आहे आणि त्यामुळे

लैंगिकता व लिंगभावात्मक बहुलता ही अधिक समावेशक झालेली दिसून येते.

लिंगभाव विविधतेबाबत चर्चा करत असताना, विविधतेला कारणीभूत आणखी एक संज्ञा आपल्याला ठाऊक असणे आवश्यक आहे – लिंगभावाचे प्रकटीकरण. ही संज्ञा लिंगभाव सामाजिकीकरणाशी संबंधित आहे. आपल्या लिंगानुसार असलेल्या लिंगभावसंबंधी अपेक्षा बऱ्याच वेळा आपण बळजबरीने पूर्ण करतो. आज मात्र समाज लिंगभाव तरलता हळूहळू स्वीकारत आहे (म्हणजेच जे द्वय लिंग व्यवस्थेत बसत नाहीत असेही लोक आहेत). लिंगभाव तरलता ही पाश्चिमात्य बाब नाही. हा आपल्या भारतीय परंपरेचाच भाग आहे. द्वय लिंग व्यवस्थेत न बसणाऱ्या भारतीय देवतांचीही उदाहरणे आहेत.

लैंगिकता : एखाद्या व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीशी शारीरिक, भावनिक आणि/किंवा लैंगिक संबंध असू शकतो. यावरून व्यक्तीची लैंगिक अभिमुखता ओळखता येते. लैंगिक अभिमुखता हे प्राधान्य किंवा निवड नव्हे.

तुम्ही एलजीबीटी (lesbian, gay, bisexual and transgender) चळवळीबद्दल ऐकले असेल. दिनांक ६ सप्टेंबर २०१८ रोजी भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने बहुलैंगिकता हा गुन्हा नाही असा ऐतिहासिक निवडा केला तो तुम्हांला ठाऊक असेल. भारत सरकारने तृतीयपंथीयांना आणि त्यांच्या हक्कांनाही मान्यता दिली आहे.

लिंगभावाधारित भिन्नतेविषयी जागृकता आणि संवेदनशीलतेमुळे : (१) लिंगभावसंबंधी अज्ञान आणि गैरसमजुती दूर करता येतील. (२) विविध लिंगभावसंबंधी अस्मिता असलेल्या लोकांना प्रतिष्ठा मिळवून देता येईल. (३) ज्या व्यक्तीचा लिंगभाव समानुरूप नाही तिच्याबाबत द्वेष, हिंसा, पूर्वग्रह आणि शोषण होणार नाही. (४) भारतीय संविधानात नमूद केल्याप्रमाणे समानता आणि न्यायाला प्रोत्साहन देता येईल.

कृती ३

अलीकडे पारित झालेल्या तृतीयपंथी विधेयकाला (Protection of Rights Act, 2019) विरोध होत आहे. या विधेयकाबाबत माहिती मिळवा आणि वर्गात चर्चा करा.

३.२ विविधतेत एकता

विविधतेमधील एकता

भारतामध्ये विविध सामाजिक स्थानांतील लोक समाज म्हणून एकत्र राहतात. इथे संघर्ष होत नाहीत असे नाही. विविध परंपरा आणि संस्कृतींचे एकत्रीकरण हे भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. यातूनच एकता निर्माण होते. विविध परंपरांच्या या संमिश्रतेला भारतीय संविधानानेही दुजोरा दिला आहे. भारत धर्मनिरपेक्ष समाज आहे असे संविधानाने नमूद केले आहे. काही टप्प्यांवर भारतीय समाजाच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाबाबत प्रश्नचिन्ह उपस्थित झाले आहे. असे असले तरी भारतीय समाजाने समावेशकता आणि लवचिकताही दर्शविली आहे.

डी. पी. सिंगल यांच्या 'India and World Civilisations' या पुस्तकात विविधतेतून एकता हे सूत्र भारताच्या संपूर्ण इतिहासात दिसून येते. भारतामध्ये प्रादेशिक, भाषिक, धार्मिक, जातीय या धर्तीवर प्रचंड विविधता आहे. त्यामुळे एकतेचे चित्र मात्र गुंतागुंतीचे होते. तथापि, अशी विविधता असली तरी त्यामध्ये छेदात्मक एकता देखील आहे. राष्ट्र म्हणून पुनःपुन्हा एकजूट होण्यासाठी अशा एकतेचा उपयोग होतो. याचा नेमका अर्थ काय?

भारतामध्ये संपर्कात आलेल्या विविध संस्कृतींना सामावून घेण्यात आले. त्या बरोबरीने भारताची खास भारतीय संस्कृती देखील जपली गेली. या बाबीने अनेक अभ्यासक आश्चर्यचकित झाले आहेत. भारतावर असंख्य आक्रमणे झाली तरी, भूतकाळातील विचारांना आणि गोष्टींना मात्र जतन केले आहे. जवळपास २००० वर्षांपूर्वीपासून भारतामध्ये राजकीय एकता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अशोक, हर्षवर्धन,

विक्रमादित्य, अकबर या राजांचे प्रयत्न हे याचे उदाहरण आहे. इतक्या विविधतेखेरीज आज भारताने राजकीय लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. यातूनच विविधतेत एकता हे सूत्र अधोरेखित होते. आणखी एक महत्त्वाची बाब अशी की, भारतीयांनी विविधतेकडे कधीही समस्या म्हणून पाहिले नाही. उलट त्याकडे एक अमूल्य ठेवा म्हणून पाहिले.

एकतेमध्ये विविधता आणि बहुलता सामावून घेण्याची क्षमता ही भारताची खरी ताकद आहे. एकत्रीकरण आणि विविधतेची प्रक्रिया समांतर आहे हे सुट्टेतेचे लक्षण आहे. हे सर्व साम्यतावादी ऐक्याचे निर्देशक आहेत.

डी. पी. सिंगल यांच्या शब्दांत, “समाजातील एकतेची शक्ती रक्तातील लाल पेशींसारखी आहे. त्याचे प्रमाण एका ठराविक पातळीपेक्षा वाढून किंवा कमी होऊनही चालत नाही. हे संतुलन राखून ठेवण्याचे काम सोपे नाही”.

भारतातील एकतेची प्रक्रिया

भारतात अस्तित्वात असणाऱ्या विविधतांचे उगमस्थान एकतेमध्ये आहे. यामुळे संयुक्त संस्कृती निर्माण झाली आहे. त्याचे स्वरूप अखिल भारतीय आहे.

एकता म्हणजे एकात्मभाव किंवा एकात्मभावाची जाणीव किंवा एकत्रीकरण होय. परंतु, एकता म्हणजे एकसमानता नव्हे. भारतीयांच्या काहीशा एकसमान जीवनपद्धतीचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेली एकता अनेक निरीक्षकांनी नोंदवली आहे. विविधतेतील एकता भू-राजकीय क्षेत्रात, तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी, निवासाच्या परंपरेत, परस्परावलंबित्वाच्या परंपरेत, भावनिक एकोप्यामध्ये दिसून येते.

भारतातील धार्मिक विविधता ध्यानात घेता, धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना भारतीय संदर्भात महत्त्वाची ठरते. भारतामध्ये धर्मनिरपेक्षता म्हणजे सर्व धर्मातील लोकांच्या श्रद्धांप्रती आदर आणि सहिष्णूता बाळगणे होय. ‘सर्वधर्मसमभाव’ या शब्दातून हा अर्थ उत्कृष्ट पद्धतीने उमगतो. भारतात कायमच विविध श्रद्धांच्या व्यवस्था एकत्रित राहिल्या आहेत. यामध्ये कोणतीही धार्मिक ओळख नसलेल्या लोकांचा स्वीकार, विविध

प्रथा अथवा पद्धतीचा स्वीकार अंतर्भूत आहे. म्हणजेच, वैज्ञानिक उपक्रम, मानवतावाद, माणुसकी यांसारख्या धर्मनिरपेक्ष मूल्यांना बांधील असलेल्यांचा समावेश होतो.

एकतेची आवश्यकता का आहे?

- सांस्कृतिक वारसा दृढ आणि संपन्न करण्याकरिता.
- भारतीय समाजातील बहुविध विविधतांचे जतन करण्याकरिता.
- सर्व नागरिकांचे मानवी हक्क जपण्याकरिता.
- कामाच्या स्थानी, संघटनेचे किंवा समुदायाचे मनोधैर्य उंचावण्याकरिता.
- परिणामकारक आणि समावेशक संवादाकरिता.
- संघर्ष निवारणाकरिता.
- शांततापूर्ण सहनिवासाकरिता.
- जाती, पंथ, लिंग, लिंगभाव, वर्ण, आर्थिक वर्ग, संस्कृतीच्या अपरोक्ष सर्वांचे कल्याण करण्याकरिता.
- आपली भूमी आणि येथील रहिवाशांच्या समृद्धतेकरिता.

भौगोलिक एकता

इतर सर्व देशांप्रमाणे भारताच्याही नैसर्गिक सीमा आहेत. उत्तरेकडे हिमालय रांगा आणि दक्षिणेकडे समुद्र या नैसर्गिक सीमा आहेत. भारताच्या विविध भागांतील हवामान वेगवेगळे आहे. मान्सूनचा ऋतू मात्र संपूर्ण भारतात आहे.

तुम्हांला हे माहीत आहे का?

मान्सून या शब्दाचे मूळ मौसम या अरबी शब्दात सापडते. त्या प्रदेशातील वेगवेगळ्या राज्यांशी व्यापार करणाऱ्या अरबी व्यापाऱ्यांनी हा शब्द शोधून काढला.

शेती करण्याच्या पद्धतीमध्येही एकप्रकारची समानता आढळून येते. पेरणी आणि कापणी करण्याचा काळ समान असतो. नद्या, खनिजे आणि वने यांसारखी नैसर्गिक संसाधने भारतात सर्वत्र आढळतात. या नैसर्गिक संसाधनांवर समान अधिकार असल्याने सर्व लोकांमध्ये एकतेची भावना निर्माण होते. केरळमधील ओणम,

पश्चिम आणि दक्षिण भारतातील मकरसंक्रांत, तामिळनाडूमधील पोंगल, पंजाबमधील बैसाखी, आसाममधील बिहू यांसारखे सण कापणीच्या हंगामाशी संबंधित आहेत.

धार्मिक एकता

भारतातील विविध धार्मिक गटांमध्ये वरकरणी फरक दिसत असले तरी त्या गटांमधील काही समान मूलघटक शोधून काढणे अवघड नाही. प्रत्येक धर्म आपापल्या धर्म श्रद्धेचा उपदेश करतो. मानवी मूल्यांवर प्रत्येक धर्माची श्रद्धा आहे. परोपकार, पवित्रता, प्रामाणिकपणा, साधेपणा, चांगुलपणा, भूतदया यांसारखी जीवनमूल्ये सर्व धर्मांमध्ये आहेत. भारत हा विविध धार्मिक श्रद्धांचा देश आहे.

देशभरातील श्रद्धास्थानांवरून भारतातील धार्मिक एकता ध्यानात येते. भारत आणि परदेशातील लोक भारतातील हिंदूंच्या धार्मिक स्थळी गर्दी करतात. उत्तरेकडील बद्रीनारायण, पश्चिमेकडील द्वारका, दक्षिणेकडील रामेश्वरम आणि पूर्वेकडील पुरी; शिखांचे अमृतसरमधील सुवर्ण मंदिर, वेलाकन्नी येथील ख्रिश्चन चर्च, कोची किल्ल्यावरील ज्यूंचे उपासना स्थळ, मुस्लीम फकिरांच्या समाधी आणि अजमेर दर्गा अशा भारतातील आणि जगातील स्थळांना पर्यटक भेटी देतात. कुंभमेळा, मदर मेरीची मेजवानी, कुरुक्षेत्र उत्सव, गणपती, दुर्गा पूजा, त्रिसूरपूरम या स्थळांना जगभरातील सर्व श्रद्धांचे अनुयायी दरवर्षी भेटी देतात. व्यक्तींच्या धार्मिक पद्धती, धार्मिक उत्सव आणि सण वेगवेगळे असले तरी त्यातून भारतासारख्या अवाढव्य देशाची धार्मिक एकता प्रकट होते.

त्रिसूरपूरम उत्सव (केरळ)

सामाजिक एकतेमध्ये धर्माची भूमिका

एम. एन. श्रीनिवास यांनी सामाजिक एकत्रीकरणामध्ये व्यक्ती आणि समुदायांना जोडणारा एक दुवा म्हणून धर्माच्या भूमिकेचे परीक्षण केले आहे. त्यांनी यासंदर्भात तीन मुद्दे मांडले आहेत: (१) ग्रामीण आणि इतर स्थानिक पातळ्यांवर भिन्न भिन्न जाती आणि धार्मिक गटांमधील नातेसंबंध (२) देशाच्या आर्थिक विकासातील धर्माची सर्वसाधारण भूमिका (३) धार्मिक आणि आर्थिक-सामाजिक लाभ.

विविध समुदायांचे एकमेकांशी आर्थिक आणि धार्मिक कामांमध्ये संबंध आहेत. देशभर पसरलेले विविध समुदाय आणि त्यांच्या बहुविध आर्थिक कार्यांमुळे समाजाच्या एकत्रीकरणाची प्रक्रिया अधिक सशक्त केली आहे.

कृती ४

लहान गटांमधून वर्गात चर्चा करा. विषय: धर्म हा एक जोडणारा दुवा आणि तोडणारा घटक आहे. चर्चेवर आधारित स्वाध्याय तयार करा.

राजकीय एकता

भारतीय समाज हा सर्वार्थाने एक बहूल समाज आहे. भारतीय समाजाची एकता आणि बहुविधता हे त्याचे एक मोठे वैशिष्ट्य आहे. आर्थिक आणि सामाजिक असमानतेमुळे भारतीय समाजाला एक समतावादी समाज म्हणून निर्माण होण्यास अडचणी निर्माण झाल्या तरीही भारताची एकता आणि एकात्मता अबाधित राहिली आहे. समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकांसाठी पंचवार्षिक योजना आणि अनेक योजनांची आखणी करण्यात आली.

भारतीय राज्यघटनेने देशात कायद्याचे राज्य निर्माण केले. सर्व नागरिक कायद्यापुढे समान आहेत. व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा धर्म, भाषा, जात, लिंग, प्रदेश अथवा समुदाय यांपैकी कुठल्याही घटकावर अवलंबून नाही.

अनुसूचित जाती आणि जमाती, विमुक्त जन जाती, इतर मागास वर्ग, धार्मिक, भाषिक आणि लैंगिक अल्पसंख्याक या गटांच्या विकासासाठी त्यांना विशेष सवलती देण्यात आल्या आहेत. वासाहतिक शोषणाची जागा आता विकास प्रक्रिया आणि समतावादी विचारांनी घेतली.

कृती ५

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, स्त्रीया, दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी शासनाने हाती घेतलेल्या विविध योजनांचा शोध घ्या. वर्गामध्ये माहिती द्या.

भाषिक एकता

भाषिक एकता म्हणजे देशातील प्रादेशिक अथवा राष्ट्रीय अशा प्रत्येक भाषेला समान मानणे होय. भारत सरकारने भाषिक विविधतेला मान्यता दिली आहे. काही भाषा आणि विलोपनाच्या मार्गावर असलेल्या बोलभाषांचे जतन करण्यासाठी शासनाने विशेष तरतुदीही केल्या आहेत.

राज्य शिक्षण मंडळाच्या त्रिसूत्रीमुळे केंद्राशी जोडून राहण्यासाठी हिंदी आणि इंग्रजी भाषा, बाह्य जगाशी जोडून घेण्यासाठी इंग्रजी भाषा आणि राज्यांची संपर्क करण्यासाठी प्रादेशिक किंवा स्थानिक भाषा अशी ही त्रिसूत्री आहे. अभिजात भाषा आणि भाषिक अल्पसंख्याकांच्या भाषांचाही अभ्यासक्रमात समावेश झाला आहे. विविध शैक्षणिक मंडळांमध्ये विद्यार्थ्यांना परीक्षा देण्याची भाषा निवडण्याची मुभा आहे (उदा., मराठी, हिंदी, उर्दू, गुजराती, कन्नड, इंग्रजी). दूरदर्शन आणि आकाशवाणीवर वेगवेगळ्या भारतीय भाषांमधील कार्यक्रमांचे प्रसारण होते. हे कार्यक्रम करोडो लोकांपर्यंत पोहोचावेत हा त्यामागचा उद्देश असतो. देशातील बहुभाषिक लोकांमध्ये भाषिक एकतेची भावना निर्माण व्हावी यासाठीही पावले उचलण्यात आली.

तथापि, भाषा हे दुधारी शस्त्र आहे: अनेकांसाठी हा अडथळा ठरू शकतो तर काहींसाठी जगाशी जोडणारा दुवा ठरू शकतो.

तुम्हाला हे माहिती आहे का?

भाषा त्रिसूत्री

सन १९६१मध्ये मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदेत भाषा त्रिसूत्री तयार करण्यात आली. कोठारी समितीने (१९६४-६६) या त्रिसूत्रीचे परीक्षण करून शिफारसी केल्या. या योजनेनुसार शिफारस करण्यात आलेल्या तीन भाषा पुढीलप्रमाणे:

- (१) पहिली भाषा : प्रादेशिक किंवा मातृभाषा
- (२) दुसरी भाषा : इंग्रजी किंवा आधुनिक भारतीय भाषा (हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये) हिंदी किंवा इंग्रजी (हिंदी भाषिक नसलेली राज्ये)
- (३) तिसरी भाषा : इंग्रजी किंवा आधुनिक भारतीय भाषा (हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये)

हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये इंग्रजी किंवा आधुनिक भारतीय भाषा ही दुसरी भाषा म्हणून अभ्यासली जात नाही (गैर-हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये).

भारतातील बहुतांश राज्यांमध्ये त्रिसूत्री लागू करण्यात आली आहे. त्रिसूत्रीच्या अर्थपूर्ण अंमलबजावणीसमोरील आव्हाने कायम आहेत.

त्रिसूत्री लागू केली आहेत अशी राज्ये कोणती ते शोधा.

नोंद : आज तुम्ही “मातृभाषा” ऐवजी “गृहभाषा” ही संज्ञा वापरू शकता. गृह भाषा ही संज्ञा विशेषतः वैवाहिक जोडीदार विविध भाषिक पार्श्वभूमीचे असतील तेव्हा वापरली जाते.

सांस्कृतिक एकता

प्रथा आणि परंपरांमध्ये फरक असला तरी, भारतीय संस्कृतीतील एकता साहित्य आणि विविध समुदायांच्या वैचारिक व्यष्टीकरणामध्ये दिसते. दिवाळी, ओणम, रक्षाबंधन, ईद, नववर्ष, ख्रिसमस यांसारखे सण देशभर साजरे केले जातात. हे भारतातील सांस्कृतिक एकतेमुळेच शक्य आहे. विविध संत, लेखक आणि कलाकारांनी (उदाहरणार्थ, अरबिंदो, मदर टेरेसा, बाबा आमटे, रवींद्रनाथ टागोर, भीमसेन जोशी, आरा, निझाम इझाकिल) त्यांच्या आजीवन कार्यातून एकतेचा संदेश दिला आहे. याबरोबरच हेतू आणि भावनांच्या अस्मितेची जाणीव निर्माण केली.

सांस्कृतिक एकतेच्या तत्वावर आधारित राष्ट्रगीत किंवा चित्रपटांचे सादरीकरण झालेले तुम्हांला आढळून येईल. या सादरीकरणांमध्ये अभिजात संगीतकार, गायक, लोक कलाकार, कारागीर, कलाकार, क्रीडापटू, नृत्य प्रकार, संरक्षण सेवा, परोपकारी कार्यकर्ते, सुधारक इत्यादींचा सहभाग या सादरीकरणात आहे. अशा सादरीकरणांतून देशाप्रती प्रेम, आस्था आणि अभिमानाची भावना निर्माण होते.

३.३ राष्ट्रीय एकतेपुढील आव्हाने

भारतात भाषिक, धार्मिक, प्रादेशिक आणि वांशिक विविधता आहे. यामुळे भारतात विविध सामाजिक गट निर्माण झाले आहेत. असे असून देखील विविधतेत एकतेचे जगावेगळे उदाहरण म्हणून अभ्यासक भारताकडे पाहतात. भारतातील समुदाय, वंश, वर्ग, भाषा आणि उप-संस्कृती यांवर आधारित विविधतेमुळे राष्ट्रीय एकता साध्य करणे आव्हानात्मक ठरते. पुढील घटक राष्ट्राभिमानाच्या आड येणारे आहेत. जातीयवाद, संप्रदायवाद, प्रदेशवाद, भाषावाद आणि आर्थिक विषमता या घटकांवर पुढे चर्चा केली आहे.

जातीयवाद

जातीयवाद म्हणजे देशाऐवजी जातीप्रती निष्ठा बाळगणे होय. जातीसंबंधांची मुळे घट्ट रोवलेली असल्याने लोक देशाऐवजी जातीच्या संदर्भात प्रथमतः विचार करतात. यामुळे लोकांना समाजसेवा, शिक्षण, वैद्यक आणि कल्याण योजनांच्या माध्यमातून त्यांच्या जातीच्या सदस्यांचे संरक्षण करणे शक्य आहे. यामुळे अनेक समस्या निर्माण होऊ शकतात. समाजातील सुसंवाद खंडित होऊ शकतो. अशा जातीय निष्ठेला राजकारणाची जोड मिळाली तर परीस्थिती अधिकच गंभीर होऊन बसते. याचे कारण असे की, राजकारणात जाताना जातीप्रती निष्ठावान असलेले लोक त्यांचा कल आणि पूर्वग्रह सोबत घेऊन जातात. मग वेगवेगळ्या पद्धतींनी त्यांच्या विभागीय हितसंबंधांचे प्रदर्शन होऊ शकते. अशा नेतृत्वाने प्रभावित होऊन लोक त्यांच्या जातीतील उमेदवारालाच मत देतात. जो जातीसमुदाय संख्येने मोठा आहे त्याचा राजकारणातील प्रभाव वाढतो. जे निवडणूक जिंकून येतात ते पुढे या ना त्या प्रकारे

त्यांच्या जातीला अधिक महत्त्व देतात. अशा परिस्थितीत राष्ट्रीय एकतेची समस्या गंभीर रूप धारण करते.

कायदे, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि शिक्षण असे बदल होऊनही जातीव्यवस्था लोकांच्या मानसिकतेत घर करून आहे. आधुनिक भारतात संसाधने आणि सत्ता संपादनासाठी जातीचा साधन म्हणून वापर केला जातो. जाती आधारित भेदभाव हा राष्ट्रीय एकतेपुढील अडथळा आहे. देशाची एकता कमजोर करण्यासाठी प्रयत्नशील असलेले लोक जाती, पंथ आणि संस्कृतीच्या आधारे देशात फुट पाडण्याचा प्रयत्न करतात. लोकांच्या मनात अविश्वास निर्माण करण्यात त्यांना यश येते. उच्च जातीयांनी दडपशाही केल्यामुळे अनुसूचित जातींच्या मनात परकेपणाची भावना निर्माण होणे हे याचेच उदाहरण आहे. यामुळे देशाची 'ऐक्य भावना' आणि 'एकता' धोक्यात येते.

जातींतील अत्याचार ही वारंवार घडणारी घटना आहे. जातीबाबत पूर्वग्रह या आणखी एका घटकामुळे लोकांचे वर्तन आणि परस्परांशी जुळवून घेण्याची पद्धत आकारित होते. निवडणुकांच्या वेळी जातीय निष्ठेचे सर्वाधिक तीव्र प्रकटीकरण होते. राजकीय पक्षाचे उमेदवार त्यांच्या जातींतील लोकांची मते मिळवण्यासाठी प्रयत्न करतात.

जाती आणि आरक्षण : भारतीय संविधान शिक्षण आणि रोजगार क्षेत्रात संरक्षणात्मक भेदभावाला मान्यता देते. हा संरक्षणात्मक भेदभाव जात आणि अनुसूचित जाती व जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक मागासलेपणाशी संबंधित आहे. नंतर इतर मागास वर्गांनाही संरक्षणात्मक भेदभावाचा भाग करून घेण्यात आले. अलीकडेच भारत सरकारने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी १०% राखीव जागा जाहीर केल्या. असे आरक्षण शासन-चलित किंवा शासनाचे अर्थसाहाय्य असलेल्या संस्थांपुरते मर्यादित असते. खाजगी क्षेत्राला ते लागू होत नाही. भारत सरकारने अनुसूचित जातींसाठी १.५ टक्के, अनुसूचित जमातींसाठी ७.५ टक्के, आणि इतर मागास वर्गांसाठी २.७ टक्के आरक्षण जाहीर केले आहे. उल्लेखनीय प्रमाण असलेल्या अनुसूचित जातींमध्ये बौद्ध आणि ख्रिश्चन लोकही समाविष्ट आहेत. ते देखील अशा आरक्षणास पात्र आहेत.

संप्रदायवाद

संप्रदायवाद म्हणजे धर्म आधारित राष्ट्रप्रेम होय. म्हणजेच, राष्ट्रापेक्षा धर्माप्रती आत्यंतिक निष्ठा बाळगणे. इतके धर्म जिथे एकत्र नांदतात असा भारत हा जगातील एकमेव देश आहे. यामुळे आपला सांस्कृतिक वारसा समृद्ध होतो हे खरे असले तरी, यामुळे आपण विभक्त होणार नाही ना याची काळजी घ्यावयास हवी.

सांप्रदायिक संघर्ष राष्ट्रीय प्रतिष्ठेसाठी लांछनास्पद बाब आहे. देशाची एकता धोक्यात आणणारी ही बाब स्वागताह्य नाही. संघर्षाचे कारण कोणतेही असो त्यामुळे दीर्घकालीन नुकसान मात्र देशाचेच होते.

समाजशास्त्राच्या भाषेत बोलायचे झाल्यास, सांप्रदायिक संघर्षामुळे समाजात तीव्र शत्रुत्व निर्माण होते, विविध धार्मिक समुदायातील सदस्यांमध्ये कटुता आणि द्वेष निर्माण होतो. अशा संघर्षामुळे असुरक्षिततेची भावनाही निर्माण होते. त्यामुळे एकात्मतेला धक्का बसतो.

आर्थिकदृष्ट्या बोलायचे झाल्यास, सांप्रदायिक संघर्षामुळे आर्थिक वृद्धी आणि विकासाची गती मंदावते. सांप्रदायिक संघर्षामुळे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी संसाधने वळवावी लागतात. यामुळे देशाचे गंभीर आर्थिक नुकसान होत असल्याने उत्पादनावरही विपरीत परिणाम होतो.

राजकीयदृष्ट्या बोलायचे झाल्यास, सांप्रदायिक संघर्षामुळे लोकशाही क्षीण होते. अशा संघर्षामुळे राजकारणी आपापल्या पदाचा किंवा हितसंबंधांचा गैरवापर करतात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सांप्रदायिक दंगलींमुळे भारताच्या प्रतिमेवर विपरीत परिणाम होतो. इतर देशांच्या नजरेत भारताची प्रतिमा मलीन होते.

धार्मिक द्वेष हे भारताच्या राष्ट्रीय एकतेसमोरील गंभीर आव्हान आहे. भारताच्या इतिहासात धार्मिक भेदांमुळे होणाऱ्या संघर्षाची असंख्य उदाहरणे सापडतात. प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांना केवळ आपलाच धर्म श्रेष्ठ वाटतो; ही समस्या वाढत्या वांशिक केंद्रीतेशी संबंधित आहे. धार्मिक मूलतत्त्ववादाच्या माध्यमातून एखाद्या धर्माच्या श्रद्धा इतरांवर लादल्या जातात. यामुळे संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होते.

राजकीय समीकरणांतून एखादा धर्म इतर धर्माच्या

विरुद्ध असल्याचे चित्र निर्माण केले जाते. यामुळे सांप्रदायिक दंगली, परस्परांबाबत अविश्वास आणि विघटनाची परिस्थिती निर्माण होते. देशातील सांप्रदायिक हिंसा आणि फुट पाडणाऱ्या शक्तींच्या वाढीसाठी इतर कारणांसह मोठ्या प्रमाणत निरक्षरता आणि अंधश्रद्धादेखील जबाबदार आहेत.

धार्मिक मूलतत्त्ववादांमुळे देशात दहशतवादी कृत्ये घडू शकतात. यामुळे लोकांमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण होते.

प्रादेशिकतावाद

प्रादेशिकतावाद म्हणजे देशाऐवजी प्रदेशाप्रती असलेली आत्यंतिक निष्ठा होय. प्रादेशिक अस्मिता कायमच राष्ट्रीय एकतेच्या आड येतो. एखाद्या प्रदेशाच्या इतिहासाचे गौरवगान केले जाते. याचा गैरवापर होऊन फुट पाडणाऱ्या शक्ती पेटवल्या जातात. असे करताना समान सांस्कृतिक वारसा दुर्लक्षिला जातो.

समान भाषा बोलणारे लोक समान प्रदेशाची मागणी करतात. अशा मागणीमुळे प्रादेशिकतावाद निर्माण होतो. आपल्याच राहत्या प्रदेशाचा (राज्याचा) आर्थिक विकास व्हावा अशीही तीव्र इच्छा लोकांच्या मनात असते. यामुळे राज्यांतर्गत शत्रुत्व निर्माण होते.

हे राज्यांतर्गत शत्रुत्व केवळ आर्थिक किंवा सामाजिक (उदाहरणार्थ, निधी किंवा कल्याणकारी योजना इत्यादीसाठी) असेल तर त्यामुळे कोणतेही नुकसान होत नाही. मात्र, या शत्रुत्वाला राजकीय रंग आला तर मात्र ते घातक ठरते. राजकीय पक्ष राष्ट्रीय प्रश्नांपेक्षा स्थानिक किंवा प्रादेशिक विषयांमध्ये लक्ष घालताना दिसतात. एखाद्या विभागाप्रती राजकीय पक्षाचे झुकते माप असल्यामुळे प्रादेशिकतावाद अधिक दृढ होतो. आर्थिक किंवा राजकीय प्रश्नांपेक्षा प्रदेशांतर्गत प्रश्न महत्त्वाचे वाटू लागतात. यातूनच राज्याच्या हक्कांसाठी प्रादेशिक चळवळी विभक्त होण्यासाठी निर्माण होतात. लढाऊ विभक्ततावादी चळवळीदेखील निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, जम्मू काश्मीरचा प्रश्न, पंजाबची समस्या, आसामचा प्रश्न इत्यादी. अशा प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केल्यास, या समस्या लोकशाहीच्या मुळावर घाव घालणाऱ्या ठरतात.

भाषावाद

राज्यांची भाषावार निर्मिती आणि राज्यातील भाषिक अल्पसंख्याक यामध्ये भाषावादाचे मूळ सापडते. प्रत्येक राज्यात एक प्रमुख प्रादेशिक भाषा आहे. त्याशिवाय, इतर प्रादेशिक भाषा आणि बोलीभाषा बोलणारेही बरेच लोक आहेत. हे गट भाषिक अल्पसंख्याक म्हणून ओळखले जातात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात मराठी ही प्रमुख प्रादेशिक भाषा आहे. याखेरीज, इथे अनेक लोक गुजराती, कोंकणी, सिंधी, पंजाबी, तमिळ, कन्नड इत्यादी भाषा बोलतात. याचबरोबर मराठीतही बऱ्याच बोलीभाषा दिसून येतात. आपल्या हिताला बाधा निर्माण होत आहे किंवा आपल्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष होत आहे अशी भावना भाषिक अल्पसंख्याकांच्या मनात निर्माण झाल्यास ती देशाच्या एकतेसाठी धोक्याची ठरते.

आज भाषावादने गंभीर आणि तीव्र रूप धारण केले आहे. यामुळे एक विशिष्ट प्रकारचा भाषिक राष्ट्रवाद निर्माण झाला आहे. ही भारतातील विभक्ततावादासाठी निर्माण झालेली आयती संधीच आहे.

कोणत्याही संघटनेमध्ये संवादाचे माध्यम म्हणून भाषेचे महत्त्व अधोरेखित होते. आपली मते मांडण्यासाठी, भावना व्यक्त करण्यासाठी, संदेश देण्यासाठी आणि ज्ञान निर्मितीसाठी भाषेची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. जेव्हा भाषेवरून लोकांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो तेव्हा त्याला भाषावाद असे संबोधले जाते. म्हणजेच, आपल्या भाषेप्रती आत्यंतिक निष्ठा बाळगणे होय. भाषेबद्दल असणाऱ्या आत्यंतिक निष्ठेमुळे राष्ट्रीय एकतेला धोका निर्माण होतो.

भारतातील राज्यांचे भाषावार विभाजन झाले आहे. एखादी भाषा बोलणारे लोक इतरांपेक्षा आपली भाषा वरचढ मानतात. भाषिक संघर्ष आजही कायम आहे. हिंदी ही राष्ट्रभाषा आहे याला आजही देशभरातून मान्यता नाही. भारतातील अनेक ठिकाणी हिंदी भाषा मोठ्या प्रमाणावर बोलली जात नाही – उदाहरणार्थ दक्षिण भारत आणि ईशान्य भारतातील काही राज्यांमध्ये हिंदी भाषा बोलली जात नाही.

जे लोक प्रादेशिक भाषेव्यतिरिक्त इतर भाषा बोलतात त्यांना घाबरवण्याचे किंवा त्यांच्यात दहशतीचे

वातावरण निर्माण करण्याचे प्रसंग आपणास माहित आहेत. भाषिक अल्पसंख्याकांवर होणारे अत्याचार दुर्लक्षित करून चालणार नाहीत. आदिवासी बोलीभाषांना देण्यात येणारे कमी महत्त्व आणि वेगवेगळ्या भाषा साहित्याचा कमी होत जाणारा अभ्यास ही देखील चिंतेची बाब आहे.

आर्थिक विषमता

राज्यातील लोकांचा आर्थिक दर्जा विविध घटकांवर अवलंबून असतो. उदाहरणार्थ, संसाधनांची उपलब्धता, व्यवस्थापन आणि नियोजन, जमिनीची सुपीकता, संपत्तीचे वितरण इत्यादी. याबाबत सर्व राज्यांची परिस्थिती समान नसल्याने आर्थिक असंतुलन निर्माण होते. राज्यातील संपत्तीच्या असमान वितरणामुळे ताण आणि संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होते. अनेकदा ही संपत्ती थोडक्या लोकांच्या हाती एकवटलेली असते. खाजगी क्षेत्रातून निर्माण होणारा नफा सधन वर्गाच्या हाती एकवटतो आणि सर्वसामान्य त्यापासून वंचित राहतात. अशाप्रकारे, एकाधिकार निर्माण झाल्याने खुल्या स्पर्धेत बाधा येते. समाजातील आर्थिक विषमतेला अनेक घटक कारणीभूत आहेत. हे घटक पुढीलप्रमाणे:

(१) कौटुंबिक प्रभाव : आपली निवडप्रक्रिया आणि संधींच्या उपलब्धतेवर आपल्या कुटुंबाचा प्रभाव असतो. उदाहरणार्थ, दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील पालकांना आपल्या पाल्यास पोषक आहार देणे शक्य होईलच असे नाही. कुपोषणामुळे होणाऱ्या बालमृत्यूच्या घटना आपण ऐकल्या असतीलच.

(२) खाजगी मालमत्ता : एकीकडे स्थावर मालमत्तेची मालकी नसलेले असंख्य लोक आहेत तर दुसरीकडे, काही थोडक्या लोकांकडे गडगंज संपत्ती आहे. ज्या थोडक्या लोकांकडे साधनांची उपलब्धता आहे ते लोक बहुतांश संपत्तीचा उपभोग घेतात ही वस्तुस्थिती आहे.

(३) शैक्षणिक तफावत : एखादी व्यक्ती कोणत्या आर्थिक स्तराचा भाग आहे त्यावर तिची शैक्षणिक कामगिरी अवलंबून असते. तुम्हांला असे प्रश्न पडतात का - 'व्यावसायिक अर्हता कोणते लोक संपादन करू शकतात? खाजगी शालेय शिक्षण कोणास परवडते?

परदेशी जाऊन शिक्षण घेणे कोणाला परवडते?'

(४) संधींची उपलब्धता आणि प्रवेश : व्यक्ती आणि गटांच्या खरेदी क्षमतेवर उपभोगाची प्रवृत्ती आणि स्वरूप अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, अनेक अंगणवाड्या आणि खाजगी आरोग्यकेंद्रांना पायाभूत सोयीसुविधांचा विकास करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुद पुरेशी नसते. मानसिक रोगांची बळी असलेली किती मुले मानसिक आरोग्य सेवा किंवा समुपदेशनाचा लाभ घेऊ शकतात? किती मुले मानसशास्त्रज्ञांकडे जाऊ शकतात?

(५) व्यक्तिगत भेद : आपणा सर्वांची क्षमता आणि कार्यक्षमता भिन्न आहे. हा फरक आपली व्यक्तिगत क्षमता आणि सामाजिक अनुभवांवर अवलंबून असतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीच्या अंगी कला, संगीत आणि अभिनयाचे गुण असू शकतात. तथापि, या क्षमता विकसित करण्याची संधी जोपर्यंत उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत या गुणांचा समाजहितासाठी विनियोग करता येणार नाही.

(६) सामाजिक पर्यावरण : ज्या सामाजिक पर्यावरणात व्यक्तीची वाढ होते त्यावर व्यक्ती आणि समाजाचा विकास अवलंबून असतो (उदाहरणार्थ, कुटुंब, शेजारी, मित्रपरिवार, कामाच्या जागा).

जागतिकीकरणाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येतात. यामुळे, गरीब आणि श्रीमंतांमधील दरी वाढली हा एक नकारात्मक परिणाम होय. उदाहरणार्थ, मोठ्या शहरांत विकसित झालेली मॉल संस्कृती 'आहे रे' वर्गाला अनुकूल असून 'नाही रे' वर्गाला प्रतिकूल आहे. आरोग्यसेवा, विमा, व्यवसाय आणि शिक्षणाचे खाजगीकरण समाजाच्या उच्चभू वर्गास अधिक फायदेशीर ठरत आहे.

आर्थिक विषमता सर्व सामाजिक व्यवस्थांमध्ये दिसून येते. समान नागरिकत्व या तत्त्वावर उभ्या असलेल्या उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्थादेखील याला अपवाद नाहीत तर, मुक्त बाजार व्यवस्थेमध्ये आर्थिक विषमता अपरिहार्य आहे. व्यक्तिगत अथवा गटांच्या वैशिष्ट्यांमुळे लोकांच्या मोबदल्यामध्येही (पैसा, प्रभाव, अधिकार इत्यादी) फरक आहे. जगभरात सर्व समाजांमध्ये अशी परिस्थिती पाहायला मिळते. म्हणून समाजातील

प्रतिष्ठित आणि निम्न दर्जाच्या लोकांना मिळणाऱ्या मोबदल्यामध्ये फरक असतो. अशाप्रकारे, समाजामध्ये असमानता रुजते आणि पिढीदरपिढी ही असमानता झिरपत जाते.

आर्थिक विषमतांची दरी कमी करण्यासाठी कल्याणकारी राज्य आणि कर संरचनेच्या टप्प्यांची पुनर्रचना असे प्रयत्न करण्यात आले. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी संपत्ती समाजातील प्रतिष्ठित लोकांकडून गरजूंकडे वळविणे हा उपाय असू शकतो असे मानले गेले. मात्र, हा उपाय कायमच लागू पडेल असे नाही. कारण जे खरे गरजू आहेत त्यांच्यापर्यंत मदत पोहोचेलच याची शाश्वती नसते. अशाप्रकारे, समानता हे कायमच एक मृगजळ राहणार आहे.

तथापि, समानता आणि असमानता या संकल्पनांची आपली समज आता अधिकाधिक विकसित होत आहे. आज स्त्रिया, अल्पसंख्याक आणि वंचित गटांच्या दर्जामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल होत आहेत. या बरोबरीने, पर्यावरणात होणारे बदल गरीब श्रीमंत असा भेद करत नाहीत. उदाहरणार्थ, प्रदूषण, जागतिक तापमानवाढ, दहशतवाद, अस्वच्छता या समस्या मानवनिर्मित असून त्यांच्या निराकरणासाठी सामुदायिक प्रयत्न आवश्यक आहेत. या समस्यांशी भिडताना, कल्याण म्हणजे केवळ ऐहिक उत्कर्ष नव्हे तर, लोकांचे सर्वांगीण कल्याण असा अर्थ घ्यावा लागतो. काही योजनांद्वारे सामाजिक संयोग आणि परस्पर अवलंबित्व या बाबींना प्रोत्साहन द्यावयास

हवे. तसेच, समाजाच्या सर्व स्तरांतील लोकांनी हक्क आणि जबाबदारीचे रक्षण करायला हवे.

प्रगती तपासा

- (१) भारतीय समाजातील दुर्बल घटकांसाठी असलेल्या कोणत्याही दोन घटनात्मक तरतुदी नमूद करा.
- (२) भाषेची त्रिसूत्री म्हणजे काय?
- (३) राष्ट्रीय एकतेसमोर आव्हान निर्माण करणारे तीन घटक नमूद करा.

कृती ६

पुढील मुद्द्यांवर वादविवाद करा.

- (१) अल्पसंख्याक गटाचे संरक्षण करणाऱ्या कायद्यांमुळे त्यांना समाजात सामावून घेण्यास मदत होते.
- (२) जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन व्हावयास हवे.
- (३) भारतीय समाजात संरक्षणात्मक भेदभाव आवश्यक आहे.

कृती ७

वर्गामध्ये गटाने चर्चा करा : 'राष्ट्रीय एकतेला चालना देणाऱ्या उपाययोजना.'

सारांश

- भारत ही वैविध्यपूर्ण भूमी आहे. तरीही आपल्याला एकजूट ठेवणारी ऐक्यभावना इथे अस्तित्वात आहे.
- विविधतांचे काही प्रकार आहेत: वांशिक, धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक, जातीय, वर्गीय आणि लिंगभाव आधारित विविधता.
- पुढील घटकांमुळे ऐक्यभावाला खतपाणी मिळते: भौगोलिक घटक, धार्मिक घटक, राजकीय घटक, भाषिक घटक आणि सांस्कृतिक घटक.
- राष्ट्रीय ऐक्यभाव आणि एकात्मतेला आव्हान देणाऱ्या काही शक्ती अस्तित्वात आहेत: ते घटक म्हणजे जातीयवाद, समुदायवाद, प्रादेशिकतावाद, भाषावाद आणि आर्थिक विषमता.
- आपल्या देशातील बहुविध विविधतांची जाण विकसित करणे ही काळाची गरज आहे. शिवाय, राष्ट्रीय ऐक्य आणि भावनिक एकात्मतेच्या दिशेने प्रयत्न करायचे आहेत.

प्रश्न १ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) लिंगभाव हा असतो.
(अंगभूत, जनुकीय, आत्मसात केलेला).
- (२) सामाजिक असमानतेमुळे वाढीस लागते.
(एकता, फुटीरता, एकजिनसीपणा)

(ब) पुढील प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व दुरुस्त करून लिहा.

- (१) i) भाषेवर आधारित संघर्ष – भाषावाद
ii) धर्मावर आधारित संघर्ष – दहशतवाद
iii) जातीवर आधारित संघर्ष – जातीयवाद
iv) प्रदेशावर आधारित संघर्ष – प्रदेशवाद

(क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

निरंकुशतावाद, वर्ग, समानतावाद

- (१) अर्जित दर्जा
- (२) सौहार्दपूर्ण संबंधांचे संवर्धन
- (ड) अधोरेखित शब्दाच्या जागी अचूक शब्द लिहून विधाने पूर्ण करा.
- (१) जातीवर आधारित संघर्षाला संप्रदायवाद म्हणतात.
- (२) सर्वधर्मसमभाव भारताची एकतेची संकल्पना दर्शवतो.

प्रश्न २ टीपा लिहा.

- (१) लिंगभावाधारित विविधता
- (२) विविधतेतील एकतेचे महत्त्व

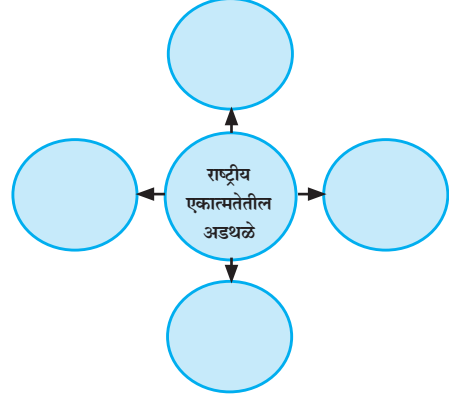
प्रश्न ३ फरक स्पष्ट करा.

- (१) प्रादेशिकतावाद आणि भाषावाद
- (२) जातीयवाद आणि संप्रदायवाद

प्रश्न ४ खाली दिलेल्या संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

- (१) भिन्न लैंगिकता
- (२) संप्रदायवाद

प्रश्न ५ (अ) संकल्पनांची आकृती पूर्ण करा.

(ब) खालील विधान चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

- (१) आर्थिक विषमतेचा समाजावर परिणाम होत नाही.
- (२) भारतीय समाजातील दुर्बल घटकांसाठी संविधानिक आणि कायदेशीर तरतुदी या आशादायी ठरतात.

प्रश्न ६ आपले मत नोंदवा.

- (१) खेळामधील सहभाग राष्ट्रीय एकात्मतेला कशाप्रकारे उपयोगी ठरेल ?
- (२) एकता मूल्याच्या दृष्टीने शालेय गणवेशाचे महत्त्व काय ?

प्रश्न ७ पुढील प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर लिहा. (कमीत-कमी १५०-२०० शब्द)

तुमच्या मते एकता म्हणजे काय ? एकतेला बाधक अशा कोणत्याही तीन घटकांची चर्चा करा. एकता वाढविण्यासाठी नागरी आणि आदिवासी लोक एकमेकांना सहकार्य करू शकतील अशा कुठल्याही दोन उपायांचे वर्णन करा. तुमचे मुद्दे सोदाहरण स्पष्ट करा.

उपक्रम

संपूर्ण वर्गाने एका संघटनेच्या अथवा क्लबच्या सहकार्याने अभ्यासक्रमांतर्गत उपक्रमाचे आयोजन करावे. हा उपक्रम कर्मचारीवर्ग, पालक-शिक्षक आणि विद्यार्थी अशा सर्वांना खुला असावा.

उद्दिष्ट : एकता संवर्धन

उदाहरणार्थ : खाद्य महोत्सव, सांस्कृतिक दिन, पोशाख-कल्पना स्पर्धा, काव्यवाचन, नाटिका, समूह नृत्य.